VALORI ALE MĂRCILOR EXPLICATIVE ÎN *LEXICONUL DE LA BUDA (1825)*[1]

MARIA ALDEA
Universitatea „Babeş-Bolyai”, Cluj-Napoca

Prezenţa mărcilor explicative într-un text narativ, respectiv într-un text didactico-argumentativ, nu ar mira pe nimeni. Cum ar putea fi însă justificată prezenţa acestora într-un text lexicografic, cunoscut fiind faptul că articolele de dicţionar, vocile, sunt redate printr-o ecuaţie simplă de tipul „X este Y”, unde X reprezintă cuvântul explicat, iar Y este explicatorul sau explicantul?

Această întrebare, care stă de altfel la baza comunicării noastre, a fost generată în urma unui studiu[2] pe care l-am întreprins asupra mijloacelor de realizare a explicării în „Dialogul pentru începutul limbii române între nepot şi unchi” al lui Petru Maior, respectiv a lecturii unei lucrări de referinţă a lexicografiei româneşti moderne, anume *Lexiconul de la Buda (1825)*.

Asupra acesteia din urmă se va fixa analiza noastră, analiză prin care ne propunem să urmărim modul de realizare a explicaţiei, aducând în prim-plan formele lexico-gramaticale ce contribuie la realizarea marcajului explicativ, urmărind poziţionarea şi frecvenţa lor în corpul articolului de dicţionar, evidenţiind tipurile de relaţii ce se stabilesc între lexeme şi valorile pe care acestea le detaşează[3].

Pentru realizarea demersului nostru, am recurs la un corpus alcătuit din 26 de voci selectate din cele înregistrate sub litera H[4]. Parcurgerea articolelor grupate sub litera H şi nu numai ne-a permis să constatăm că nu toate cuvintele înregistrate prezintă în descrierea lor un marcaj explicativ, ceea ce înseamnă că nu se poate vorbi de coerenţă, de sistematicitate din acest punct de vedere, al marcajului explicativ.

Să examinăm în continuare corpusul nostru.

[1] Această lucrare este elaborată în cadrul proiectului cu numărul cod PN-II-RU-TE-2011-3-0170, finanţat de Autoritatea Naţională Română pentru Cercetarea Ştiinţifică, CNCS – UEFISCDI.

[2] Maria Aldea, 2011, „Mijloace de realizare a explicării în Dialogu. Pentru începutul linbei română. Întră nepotu şi unchiu, de Petru Maior”, în Oana Chelaru-Murăruş, Maria Cvasnîi-Cătănescu, Claudia Ene, Camelia Uşurelu, Rodica Zafiu (eds.), *Text şi discurs. Omagiu Mihaelei Mancaş*, Bucureşti, Editura Universităţii din Bucureşti, p. 15-22.

[3] Pentru o abordare teoretică a acestora, a se vedea *GALR* 2008: 655-668, *GBLR* 2010: 596-599.

[4] Precizăm aici că sub litera H sunt înregistrate 288 de articole. În analiza noastră, materialul de limbă este reprezentat doar de textul redactat în română, neluând în considerare posibilele ocurenţe din textul latinesc, maghiar sau nemţesc. De asemenea, în exemplele ce constituie corpusul nostru, am marcat între paranteze drepte transcrierea interpretativă a echivalentului chirilic al cuvântului-titlu, respectiv prin trei puncte inserate între două bare oblice absenţa unei secvenţe textuale.

BDD-V910 © 2012 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:56:12 UTC)

(1) Hagíu, *m. pl*. i. [hagiu, *pl*. ii], *subst*. aşéi **numescu** Graeci pe aquėi, quarii au ămblatu, au călĭtoritu la Ierusalim, la locurile quele sănte: **adequė**: săntu: /.../.

(2) Hanseaticu, *f.* ă, *pl*. ci, *f*. ce. [hanseatic, ă, *pl*. ci, ce], *adj*. impreunatu, insoçitu, federatu; in atare soçietate de negotiătorie luatu: /.../; *Nota*: Aquestu cuvėntu se ḍice noma de cetăţile quele de lŏngŏ mare, quare au legătuėntia la olaltă in lucru negotiătoriei, deunde **se** şi **numescu**: cetăţi hanseatice, **adeq**: ceteţi de lŏngo mare pentru mái bonă negotiărie la olaltă insoçite: /.../.

Lectura primelor două exemple ne permite să constatăm prezenţa unei duble explicări.

În primul rând, o explicare instituită de verbul cu valoare metalingvistică *a (se) numi*. În cazul ex. 1, întreaga definiţie se structurează în jurul acestuia, întrucât cuvântul-titlu, presupus a fi necunoscut, este explicat printr-o perifrază, între cele două elemente – cuvântul explicat şi explicantul său – stabilindu-se un raport de echivalenţă sinonimică. În schimb, în ex. 2, verbul cu o funcţiune evident explicativă apare într-o informaţie suplimentară a cărei finalitate este de a aduce precizări pertinente asupra circulaţiei cuvântului, contribuind astfel la delimitarea semantică şi întrebuinţarea corectă a acestuia.

În al doilea rând, marcajul explicativ este realizat prin adverbul *adică* (cu variantele sale: *adequė*, *adeq*.). În primul exemplu, acest apozem are rolul de a introduce o reformulare rezumativă sau concluzivă, generând în interiorul definiţiei o relaţie de sinonimie între perifrază şi lexemul sinonim al acesteia, în timp ce în al doilea exemplu rolul lui *adică* este de a introduce o precizare explicativă de tipul definiţiei (*X este Y*), stabilind astfel o relaţie de identificare între structura sintagmatică „cetăţi hanseatice” devenită termen explicat şi comentariul acesteia „ceteţi de lŏngo mare pentru mái bonă negotiărie la olaltă insoçite”, pe poziţie de termen explicant.

Grupajul următor, cuprinzând ex. de la 3 la 14, a fost constituit pe baza prezenţei în corpul articolelor de dicţionar a sintagmei latineşti *id est*, sintagmă ce poate fi transpusă în română fie printr-o structură identică din punct de vedre formal şi semantic, *asta înseamnă*, fie printr-o unitate lexicală, adv. *adică*.

Dacă parcurgem ex. de la 3 la 8, observăm că acestea înregistrează în corpul articolului, în definiţie, o singură ocurenţă, în ciuda faptului că lexemul în discuţie poate avea în descrierea lui unul, două sau mai multe sensuri.

(3) Haine albe, *f. pl*. [haine albe], **i.e.** schimburi: /.../.

(4) Hĕrbu, *m*. ri, *f*. [hărb], *subst*. 1) unu stiucu din vreo ŏlă spartă: /.../. 2) **i.e.** cratiţă /.../.

(5) Hirotonescu, ire, itu. [hirotonesc, ire, itu]. 1) ***i.e.*** facu preotu /.../.

(6) Harmonicesce, séu armonicésce: [harmoniceaşte], *adv*. ***i.e.*** cu harmonie /.../.

(7) Hĕrletiu, *m. pl*. uri. [hărleţ], *subst.* ***i.e.*** sapă cu quarele sapă păméntulu. /.../.

(8) Hirondinériu. *m*. [hirundineariu], *subst*. o planta ***i.e.*** brilióncă, hernianu luminosu /.../.

Aşa cum se poate remarca, *id est* stabileşte un raport de sinonimie totală între cuvântul-titlu şi explicantul său, acesta din urmă fiind realizat fie printr-o unitate lexicală (ex. 3 şi 4), respectiv o locuţiune adverbială (ex. 6) sau verbală (ex. 5), fie printr-o perifrază (ex. 7). Excepţie constituie ex. 8, unde *id est* marchează raportul explicativ între doi termeni prezenţi în definiţia articolului, aducând astfel o precizare şi o înţelegere a genului prin exemplificarea speciei.

Exemplele de la 9 la 14 –

BDD-V910 © 2012 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:56:12 UTC)

(9) Hodae, *f. pl.* e. [hodae], *subst.* 1) ***i.e.*** măeriste: /.../; 2) ***i.e.*** sălasu pre cămpu /.../.

(10) Hulitoriu, *m. pl.* i. [hulitoriu], *subst.* 1) ***i.e.*** defăimătoriu: /.../; 2) ***i.e.*** clevetitoriu: /.../; 3) suduitoriu, blăstemătoriu: /.../.

(11) Hulescu, ire, itu. [hulesc, ire, itu], *verb. act.* 1) ***i.e.*** défaimu: /.../; ***i.e.*** clevetescu: /.../; 3) ***i.e.*** blastemu, suduiu /.../.

(12) Hĭitură, *f. pl.* ri, [hăitură, i], *subst.* 1) ***i.e.*** surpare surpătură: /.../. 2) ***i.e.*** remăsiţe din queva lucru surpatu, ruină: /.../; 3) ***i.e.*** vătămătură: /.../. –

se caracterizează prin frecvenţa mare a sintagmei *id est*, prezentă în delimitările semantice operate în interiorul unuia şi aceluiaşi articol, realizând două (ex. 9 – 10), trei (ex. 11 – 13) sau cinci ocurenţe (ex. 14). Şi în aceste exemple, explicarea se face fie prin unul sau mai multe echivalente sinonimice totale sau parţiale, fie prin perifrază.

În ceea ce priveşte ex. 13 şi 14, mai exact sensurile 2 şi 3 ale ex. 13, respectiv 4 şi 5 ale ex. 14,

(13) Hărĭescu, ire, itu. [hărăesc, ire, it], *verb. act*. 1) despre cani: /.../; 2) pre quineva ***i.e.*** intĭrĭtu zĭdĕrescu: /.../; 3) me hĭrĭescu cu quineva, ***i.e.*** me ciondrănescu: /.../.

(14) Hotărescu, ire, itu, [hotăresc, ire, it], *verb. act.* 1) ***i.e.*** punu hataru maginescu: /.../; 2) ***i.e.*** punu aşeḍemĭntu, marginescu, aşeḍu, limitezu: /.../; 3) ***i.e.*** punu gându, proponu, mărginescu: /.../; 4) pre quineva dela queva: ***i.e.*** oprescu, contĕnescu: /.../; ţĕn ***i.e.***, infrănezu, /.../.,

notăm că *id est* stabileşte un raport explicativ de tip sinonimic în interiorul sensului, unde cuvântul explicant (lexem sau construcţie) devine cuvânt explicat. Credem că în această situaţie *id est* funcţionează ca un *definiens* de tip semantic în delimitarea contextuală a sensurilor unui cuvânt.

O altă structură ce pune în evidenţă un marcaj explicativ este *id quo* (‘şi anume’). Această structură, vezi ex. 15 şi 16, introduce o explicaţie cu valoare de precizare, instituind un raport de sinonimie între cuvântul explicat şi cel explicant.

(15) Haştură, *f. pl.* e. [haştură, *pl.* e]. ***i.q.*** Haită.

(16) Hodorogescu, ire, itu. [hodorogesc, ire, it]. 1) ***i.e.*** vorbescu iute: /…/; 2) **i: q.** Hodorosescu.

De asemenea, şi conjuncţia coordonatoare disjunctivă *sau* poate să introducă o explicaţie. Să privim grupajul de mai jos:

(17) Hrisovu, *m. pl.* e. [hrisov], **séu** diplomă, *subst.* /…/.

(18) Hagimă, *f. pl.* e. [Hagimă, *pl.* e], *subst.* cépă mĭruntă, cépă tuffósă: /.../. hagime turcesci, **séu** cépe cu foii subţiri de ţăietu in supă, şi in unele bucate: /.../.

(19) Haha, séu hahaha! [haha, sau hahaha!]. Interiectie de rĭsu, şi de bucurie, **séu** graiu, quare areţi bucuría, şi rĭsul, /.../.

Dacă în ex. 17, *sau* introduce o variantă lexicală a cuvântului-titlu, stabilind un raport de sinonimie la nivelul nomenclaturii, în ex. 18 şi 19, raportul de sinonimie se realizează în

BDD-V910 © 2012 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:56:12 UTC)

interiorul definiţiei. Oricare ar fi realizarea, conjuncţia *sau* stabileşte o relaţie opţională de tip alternativ.

O altă structură cu valoare explicativă este şi *pentru exemplu* (cu variantele *p. e.*, *pentru esempru*). În exemplul selectat,

(20) Horvătescu, *m.* ţéscă, *f. pl.* sci, ésce, [horvătesc, -ească], croaticescu: adj. /.../: **p.e.** ţéra horvătéscă: /.../.,

aceasta introduce o exemplificare explicativă al cărei rol este de a contextualiza şi de a preciza întrebuinţarea cuvântului, contribuind în acest fel la utilizarea corectă a acestuia.

Grupajul de mai jos, alcătuit din exemplele de la 21 la 26,

(21) Hębecescu, séu hębetecescu, ire, itu. [hebecesc, sau hebetecesc, ire, it]. *verb. neutr. et reciproc.* 1) mę ingrosu, mę tęmpe cu mę bătucescu: /.../. ***p.e.*** hębęcescu, séu hębetecęsce ascuţitul **(**açiea, séu agerimea**)** cuţiteloru: /.../. 2) mę ingrosu, mę inceçu, mę impaingęnu, séu inpaingęnezu: /.../. ***p.e***: se hębecescu ochii: /.../.

(22) Hărengu séu hăringu, *m. pl.* i. *subst.* [Hăring, *pl.* gi]. *subst.* unu pésce micu albu, quarele nu se află nomai in marea septemtrionului **(**dela medziulnoptiei**)** şi **se chiamă** şi halecu: /…/.

(23) Hanu, *m. pl.* uri, *f.* [han, -uri], *subst.* beserică, séu biserică, capellă: /.../; ***p. e.*** Hanul sântului Georghie **(**a sânt Georgiului**)** /.../.

(24) Hóră séu hórę. [hoară], *plur. subst.* **(**óre galiţe**)** /…/.

(25) Horaiţie. *pl. f.* [horaiţe]; *subst.* locul quelu de ămblatu printre căsi in sate, şi oraşe**:** uliçiă ***p.e.*** ămblu pe horaiţe: /.../.

(26) Halcă, f. pl. hălci, séu halce. [halcă, pl. hălci, sau halce], subst. 1) ***p.e.*** de lemnu, o despicătură de lemnu: /…/; de pâne, de caşiu ***i.e.*** dîrębu mare: /…/; 2) de pământu, ***i.e.*** o lătunóie, o lature, o parte de pământu arătoriu, **séu** de agru: /…/.,

pune în evidenţă prezenţa a două sau mai multe mărci explicative distincte în cuprinsul unuia şi aceluiaşi articol: de la un marcaj grafic, realizat prin prezenţa elementelor parantetice – paranteze rotunde, virgulă, două puncte – ce introduc de obicei o explicaţie (ex. 21-23), dar şi o interogare, o îndoială asupra identităţii referenţiale şi semantice a referentului (ex. 24), la prezenţa explicită a formelor lexico-gramaticale cu valoare explicativă – *adică*, *id est*, *id quo*, *pentru exemplu*, *sau* etc. – al căror rol este de a delimita, de a identifica şi de a individualiza semantic, a verbelor cu valoare metalingvistică precum *a (se) numi*, *a (se) chema* (ex. 22).

În concluzie, putem afirma că prin prezenţa marcajului explicativ, exprimat prin numeroase forme lexico-gramaticale *adică*, *id est*, *id quo*, *sau*, *pentru exemplu* etc. cu variantele lor, plasate fie în nomenclatura articolului, fie în definiţia acestuia, realizând una sau mai multe ocurenţe în conţinutul vocii, stabilind un raport de sinonimie totală sau parţială, detaşând valori de precizare, delimitare, identificare, exemplificare cu rol explicativ, *Lexiconul de la Buda (1825)* îşi reconfirmă valoarea didactică, şi anume aceea de a oferi un instrument uşor de înţeles şi de folosit pentru persoana care-l va consulta.

Mai mult, mărcile explicative reperate în corpusul nostru, dar şi în cuprinsul lexiconului sunt specifice nu doar discursului lexicografic românesc, ci şi celui european din sec. al XVIII-lea şi al XIX-lea, fiind elemente esenţiale ce contribuie la înţelegerea evoluţiei metodologiei şi instrumentarului lexicografic.

BDD-V910 © 2012 Editura Universităţii din Bucureşti
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:56:12 UTC)

SURSE

Lexiconul de la Buda (1825) = Lesicon românescu-lătinescu-ungurescu-nemţescu quare de mai mulţi autori, în cursul a trideci, şi mai multoru ani s'au lucrat. Seu Lexicon valachico-latino-hungarico-germanicum quod a pluribus auctoribus decursu triginta et amplius annorum elaboratum est, Budae, Typis et Sumtibus Typografiae Regiae Universitatis Hungaricae, 1825.

BIBLIOGRAFIE

Aldea, Maria, 2011, „Mijloace de realizare a explicării în Dialogu. Pentru începutul linbei română. Întră nepotu şi unchiu, de Petru Maior", în Oana Chelaru-Murăruş, Maria Cvasnîi-Cătănescu, Claudia Ene, Camelia Uşurelu, Rodica Zafiu (eds.), *Text şi discurs. Omagiu Mihaelei Mancaş*, Bucureşti, Editura Universităţii din Bucureşti, p. 15-22 (sub tipar).

Bidu-Vrănceanu, Angela, 1993, *Lectura dicţionarelor*, Bucureşti, Editura şi Atelierele Tipografice „Metropol".

GALR II, 2008, *Gramatica limbii române.II. Enunţul*, Tiraj nou, revizuit, Bucureşti, Editura Academiei Române, p. 655-668.

GBLR, 2010, *Gramatica de bază a limbii române*, coordonator Gabriela Pană-Dindelegan, Bucureşti, Univers Enciclopedic Gold, p. 596-599.

Ionescu-Ruxăndoiu, Liliana, 1999, *Conversaţia: structuri şi strategii. Sugestii pentru o pragmatică a românei vorbite*, Ediţia a II-a (revăzută), Bucureşti, Editura All Educational.

VALUES OF THE EXPLICATIVE MARKERS IN *THE BUDA LEXICON (1825)*

(*Abstract*)

Focusing on a masterwork of Romanian lexicography, *the Buda Lexicon (1825)*, our paper approaches the manner of achieving explicative markers, expressed by various lexical forms such as *adică*, *id est*, *id quo*, *sau*, *pentru exemplu*, etc., taking into consideration their position and their frequency in the body of the entry, in order to highlight both the types of relations established between words and the values acquired.

BDD-V910 © 2012 Editura Universității din București
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 12:56:12 UTC)